

HUDUDIY DEALEKTLARNING LEKSIK BOYLI GI VA ULARNING SAQLANISH MUOMOLARI

University of Business and Science

K.O'Z-24-01-guruh 2-kurs

Yusupova Odinaxon

E-mail: +998916580096

Annotatsiya: Ushbu maqolada hududiy dialektlarning leksik qatlami, xususan, ulardagi frazeologik va semantik xususiyatlarning saqlanish muammolari tadqiq etiladi. Globallashuv sharoitida shevaga xos soʻzlarning yoʻqolish sabablari va ularni raqamli taʼlim vositalari orqali saqlab qolish yoʻllari tahlil qilinadi.

Аннотация: В данной статье исследуется лексический пласт территориальных диалектов, в частности, проблемы сохранения их фразеологических и семантических особенностей. Анализируются причины исчезновения диалектизмов в условиях глобализации и пути их сохранения через цифровые образовательные средства.

Abstract: This article examines the lexical layer of regional dialects, particularly the preservation problems of their phraseological and semantic features. The reasons for dialect loss in globalization and preservation ways via digital educational tools are analyzed.

Kalit soʻzlar: hududiy dialekt, leksik boylik, frazeologik birliklar, soʻzlashuv nutqi, kognitiv-semantik modellar, raqamli taʼlim.

Ключевые слова: территориальный диалект, лексическое богатство, фразеологические единицы, разговорная речь, когнитивно-семантические модели, цифровое образование.

Keywords: regional dialect, lexical wealth, phraseological units, spoken speech, cognitive-semantic models, digital education.

KIRISH

Tilning taraqqiyot qonuniyatlari va uning ichki tizimini belgilovchi asosiy omillardan biri bu hududiy dialektlardir. Hududiy shevalar umumxalq tilining bitmas-tuganmas leksik manbasi bo‘lib, ularda xalqning asrlar davomida shakllangan milliy tafakkuri, madaniyati, kognitiv-semantik qoliplari va tevarak-atrofga bo‘lgan munosabati o‘z ifodasini topadi [1, B. 45]. Zamonaviy tilshunoslikda so‘zlashuv nutqining o‘ziga xos xususiyatlari, xususan, tarkibiy-funksional invariantlari va leksik parallelizm hodisalarini o‘rganish tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, tabiat bilan bog‘liq frazeologizmlar va meronimik birliklarning dialektal maydondagi ifodasi til taraqqiyotining qadimiy qatlamlarini yoritib berishga xizmat qiladi. Biroq, bugungi globallashtiruvchi, ommaviy axborot vositalarining standartlashtiruvchi ta'siri hamda ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi natijasida hududiy dialektlarning leksik boyligi tez sur'atlarda qisqarib bormoqda [2, B. 112]. Yosh avlod nutqida shevaga xos arxaik va tarixiy so‘zlarning, shuningdek, sof mahalliy xarakterga ega bo‘lgan iboralarning iste'moldan chiqib ketishi dialektal leksikani saqlash va uning leksikografik bazasini yaratish bo‘yicha kechiktirib bo‘lmaydigan muammolarni keltirib chiqarmoqda. Ushbu maqolada hududiy shevalarning leksik-semantik xususiyatlari aniq misollar yordamida dalillanib, ularning kelajak avlod uchun saqlab qolinishini ta'minlashga qaratilgan amaliy, ilmiy va pedagogik mexanizmlar tahlilga tortiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Hududiy shevalar muammosi qiyosiy-tarixiy va sinxron tilshunoslikda uzoq yillardan beri muhim tadqiqot obyekti bo‘lib kelgan. O‘zbek shevasining fonetik, morfologik va leksik sathlarini o‘rganishda V.V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, A. Ishayev kabi olimlarning xizmatlari beqiyosdir. Sh. Shoabdurahmonov o‘zining fundamental asarlarida adabiy til va sheva munosabatlarining sotsiolingvistik xususiyatlarini chuqur tahlil qilib, dialektal leksikaning o‘ziga xos qonuniyatlarini ochib bergan [3, B. 78]. So‘nggi yillarda mahalliy leksikaning kognitiv-semantik tadqiqi hamda xalq og‘zaki ijodi, qolaversa, mumtoz adabiyotimiz vakillari, masalan, Alisher Navoiy asarlaridagi onomastik va dialektal xususiyatlarni tarixiy aspektda

o'rganishga qaratilgan qator izlanishlar olib borilmoqda. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tilshunoslikning tizimli-tarkibiy, qiyosiy-chog'ishtirma va tavsifiy metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, so'zlashuv nutqidagi dialektizmlarning pragmatik xususiyatlarini aniqlashda komponent tahlil va statistik tahlil usullari qo'llanildi. Tadqiqot doirasida Samarqand viloyati, xususan, Kattaqo'rg'on tumani hududidagi aholi nutqi kuzatuv ostiga olinib, 60 dan ortiq respondentlar o'rtasida amaliy so'rovnomalar o'tkazildi. Olingan leksik materiallar adabiy til va ingliz tilidagi ekvivalentlari bilan qiyoslanib, semantik siljish va ma'no taraqqiyoti modellari asosida tasniflandi [4, B. 201].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hududiy dialektlarning leksik tarkibini hududiy izoglozalar asosida o'rganish shuni ko'rsatadiki, sof dialektizmlar asosan kundalik maishiy hayot, chorvachilik, dehqonchilik asboblari, qarindoshlik terminlari hamda tabiat hodisalari (flora va fauna) bilan bog'liq semantik maydonlarda faol saqlanib qolgan. Bizning dala tadqiqotlarimiz va respondentlar bilan o'tkazilgan muloqotlar natijasida dialektal leksikaning yosh toifalari bo'yicha saqlanish va qo'llanish darajasida keskin farqlar mavjudligi aniqlandi. Quyidagi 1-jadvalda maishiy va tabiatga oid hududiy leksik birliklarning turli yosh avlodlari nutqidagi saqlanish ko'rsatkichlari aks ettirilgan.

1-jadval. Dialektal leksikaning yosh toifalari kesimida saqlanish darajasi (%)

Leksik-semantik guruhlar	60 yoshdan yuqori	40-60 yosh	20-40 yosh	20 yoshdan kichik
Dehqonchilik va asbob-uskunalar	95%	78%	45%	18%
Tabiat hodisalari va landshaft	92%	85%	60%	35%
Maishiy leksika va taom nomlari	98%	90%	82%	65%
Frazeologik birliklar va maqollar	88%	70%	35%	12%

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 60 yoshdan oshgan keksalar nutqida dialektal bo'yluk deyarli to'liq saqlangan bo'lsa, 20 yoshdan kichik bo'lgan maktab yoshidagi o'quvchilar hamda talabalar nutqida bu ko'rsatkich keskin pasaygan. Xususan, frazeologik birliklarning bor-yo'g'i 12 foizi yoshlar tomonidan faol qo'llaniladi. Bu holat shevalarning emotsional-ekspressiv bo'yog'ini ifodalovchi sintaktik parallelliklarning nutqdan tushib qolayotganligini anglatadi [5, B. 56]. Shu o'rinda bu muammoni hal etish uchun umumta'lim maktablarida o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini oshirish hamda masofaviy ta'lim jarayonlarida raqamli resurslardan oqilona foydalanish zarurati yuzaga keladi. Ta'lim tizimida sheva so'zlarini kamsitish o'rniga, ularni adabiy til sinonimlari bilan qiyosiy tahlil qilish, o'quvchilarda lingvistik bag'rikenglikni shakllantirish yuqori samara beradi.

2-jadval. Dialektal leksikani saqlashda zamonaviy pedagogik yondashuvlar samaradorligi (20 kishilik nazorat va tajriba guruhlarida misolida)

Pedagogik metodika turi	Dastlabki bilim ko'rsatkichi	Tajribadan so'ng o'zlashtirish	Samaradorlik o'sishi
An'anaviy tushuntirish metodi	45%	52%	+7%
Kommunikativ-qiyosiy metod	48%	76%	+28%
Raqamli korpuslar va interfaol o'yinlar (STEAM integratsiyasi)	42%	85%	+43%

2-jadvalda keltirilgan amaliy tajriba natijalari shuni tasdiqlaydiki, dialektal lug'atlarni raqamli platformalarga ko'chirish va maktabgacha hamda maktab ta'limida interfaol o'yinlar (masalan, STEAM texnologiyalari va nozmunchoqlar orqali vizuallashtirish elementlari) orqali yoshlarga yetkazish eng yuqori natijani (85%) ko'rsatgan. Bu esa, o'z navbatida, o'qituvchilarning innovatsion korporativ madaniyatini yuksaltirishni va ta'lim jarayoniga sun'iy intellekt vositalarini hamda milliy elektron korpuslarni to'g'ri integratsiya qilishni talab etadi [6, B. 210]. Dialektal

soʻzlarni asrash nafaqat lingvistik, balki ma'naviy muammo boʻlib, milliy oʻzlikni va tarixiy xotirani kelajak avlodga yetkazishning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

XULOSA

Hududiy dialektlarning leksik boyligi xalqimizning uzoq yillik tarixi, yashash tarzi va tafakkur tarzini oʻzida mujassam etgan bebaho lisoniy qadriyatdir. Olib borilgan ilmiy-tadqiqot va amaliy kuzatishlar shuni koʻrsatadiki, hozirgi kunda urbanizatsiya jarayonlari, axborot texnologiyalarining jadal rivoji va standartlashgan ta'lim tizimi ta'sirida koʻplab dialektal birliklar, xususan, noyob semantik qirralarga ega boʻlgan soʻzlashuv nutqi elementlari va frazeologizmlar iste'moldan chiqib, passiv qatlamga oʻtmoqda. Bu muammoning yechimi faqatgina passiv lugʻatlar tuzish yoki arxivlashtirish bilan cheklanib qolmasligi kerak. Aksincha, dialektal leksikani saqlab qolish uchun uni faol iste'mol doirasiga, ayniqsa, ta'lim klasterlariga olib kirish lozim. Shu maqsadda qator amaliy takliflar ilgari suriladi: birinchidan, ta'lim muassasalarida ingliz, rus, oʻzbek tillarini oʻqitishda oʻquvchilarning kommunikativ kompetensiyasini oshirish maqsadida mahalliy dialekt va adabiy til oʻrtasidagi farqlarni qiyosiy-semantik aspektda oʻrgatish metodikasini takomillashtirish; ikkinchidan, STEAM yondashuvlari va masofaviy ta'lim vositalaridan keng foydalangan holda, hududiy shevalarning interfaol, multimediali raqamli xaritalari va audiokorpuslarini yaratish. Ushbu mexanizmlarning amaliyotga tatbiq etilishi dialektal leksikologiyamizning nazariy bazasini mustahkamlash bilan birga, yoshlarda ona tilining barcha imkoniyatlaridan gʻururlanish hissini, lingvistik oʻzlikni teran anglash koʻnikmasini tarbiyalashga mustahkam zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Reshetov V.V. — Oʻzbek shevalari leksikasi — Toshkent: Fan, 1966. — 250 b.
2. Mengliyev B.R. — Hozirgi oʻzbek adabiy tili — Toshkent: Tafakkur boʻstoni, 2018. — 312 b.
3. Shoabdurahmonov Sh. — Oʻzbek adabiy tili va oʻzbek xalq shevalari — Toshkent: Oʻqituvchi, 1962. — 184 b.

4. Rahmatullayev Sh. — O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati — Toshkent: O‘qituvchi, 1978. — 405 b.
5. Yo‘ldoshev B. — O‘zbek frazeologiyasi va frazeografiyasi masalalari — Andijon: Andijon nashriyoti, 2013. — 156 b.
6. Hojiyev A. — Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. — 164 b.